

تحلیل کالبدی و تطبیقی گنبد ائمه بقیع

با برج های خرقان و گنبد شبلی دماوند

رضاتقی زاده نائینی^۱

چکیده

گنبد ائمه بقیع علیه السلام در مدینه از برجسته ترین بناهای اسلامی بود که در دو نوبت، وهابیان آن را تخریب کردند. با توجه به جایگاه تاریخی و مذهبی این اثر و نیز فقدان آن در عصر حاضر، ضرورت مطالعه دوباره و بازشناسی کالبدی و ویژگی های معماری آن بیش از پیش آشکار می شود. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تاریخی و روش تطبیقی، با تکیه بر منابع مکتوب، سفرنامه های حج و تصاویر برجای مانده، به بررسی معماری اولیه گنبد ائمه بقیع علیه السلام پیش از تخریب نخست می پردازد. یافته ها نشان می دهد این بنا با پلان هشت ضلعی، وجود پیلک ها در اضلاع و گنبدی با احتمال قوی از نوع «رگ»، همسانی های ساختاری قابل توجهی با برج های خرقان و گنبد شبلی دماوند، دو نمونه شاخص معماری آرامگاهی سلجوقی، داشته است. بر این اساس می توان گنبد ائمه بقیع علیه السلام را در تداوم سنت معماری سلجوقی و به ویژه سبک رازی ارزیابی کرد.

کلیدواژه ها: بقیع، گنبد ائمه بقیع، گنبد رگ، معماری سلجوقی، برج های خرقان، گنبد شبلی دماوند.

۱. دانشجوی دکتری تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم.

rtaqizade81@gmail.com

مقدمه

بهشت بقیع، مشهورترین آرامستان اسلامی واقع در شهر مدینه، از صدر اسلام به دلیل وجود آرامگاه شخصیت‌های بزرگ و مدفن امامان شیعه، از اهمیت مذهبی و تاریخی برخوردار، و همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. گنبدها و بقعه‌های متعددی در این مکان مقدس، در دوره‌های مختلف ساخته و بازسازی شدند؛ اما در دو نوبت وهابیان آنها را ویران کردند. مرتبه اول در پی قدرت یافتن آل سعود در منطقه نجد شبه جزیره عربستان است. لشکرکشی به دیگر نقاط شبه جزیره و تصرف حجاز به دست نجدیان در سال ۱۲۲۰ قمری و همراهی ایشان با آیین وهابیت، که بلند کردن سطح قبور و ساختن بنا روی آن را از مظاهر شرک می‌دانستند، موجب شد همه گنبدهای بقیع تخریب شود. (غالب، ۱۹۷۵م، ص ۱۰۴؛ هاجری، ۱۴۱۱ق، ص ۸۴-۸۵) دولت عثمانی در ذی حجه ۱۲۲۷ قمری لشکری انبوه برای تصرف مدینه فرستاد و مدینه را بازپس گرفت و سپس به دستور سلطان محمود ثانی (حک: ۱۲۲۳-۱۲۵۵ق.) برخی از این بقعه‌ها در سال ۱۲۳۴ قمری بازسازی شد. (فرهاد میرزا قاجار، ۱۳۶۶ش، ص ۱۴۱) بقعه ائمه بقیع علیهم‌السلام را محمدعلی پاشای مصری به دستور سلطان محمودخان در سال ۱۲۳۶ قمری تجدید عمارت کرد. (حسام السلطنه، ۱۳۷۴ش، ص ۱۵۱)

پس از روی کار آمدن مجدد آل سعود در شبه جزیره عربستان، بار دیگر در تاریخ هشتم شوال سال ۱۳۴۴ قمری (۳۰ فروردین ۱۳۰۵) وهابیان به فتوای قاضی بلیهد، به مراقد مطهر ائمه و اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام هجوم بردند و تمامی مقابر و بناهای بقیع را تخریب کردند. (هاجری، ۱۴۱۱ق، ص ۱۳۹-۱۴۱)

تصویر زیر مربوط به مزار ائمه بقیع پس از تخریب دوم است. اگر کمی دقت کنیم پلان هشت ضلعی حرم ائمه بقیع به وضوح مشاهد می‌شود. (rb, 2012)

شکل ۱: بقیع پس از تخریب دوم

میان بناهای تخریب شده بقیع، بارگاه چهار امام شیعه شامل امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام، به گواهی تصاویر برجای مانده، شاخص ترین بنای بقیع به شمار می رفته است. فقدان این اثر معماری برجسته، ضرورت پژوهش برای بازشناسی هویت تاریخی و کالبدی آن را دوچندان می کند.

در پژوهش حاضر با تکیه بر گزارش های تاریخی، سفرنامه های حج و تصاویر برجای مانده، به بازشناسی ویژگی های معماری گنبد ائمه بقیع می پردازیم و آن را در چارچوبی تطبیقی با نمونه های شاخص معماری سلجوقی، همچون برج های خرقان و گنبد شبلی دماوند، بررسی می کنیم.

پیشینه تحقیق

پژوهش درباره معماری بقیع، به دلیل اهمیت تاریخی و مذهبی این مکان، همواره مورد توجه محققان بوده است؛ برای مثال برخی از مقالات منتخب که به این موضوع

پرداخته‌اند، عبارت‌اند از:

- سیدعلی خیرخواه علوی (۱۳۹۲ش.) در مدخل «بقیع، بارگاه‌ها» در دانشنامه حج و حرمین به بررسی بناهای ساخته‌شده بر قبور امامان و بزرگان در بقیع پرداخته و تصویری کلی از این مجموعه ارائه داده است.

- احمد خامه‌یار (۱۳۹۹ش.) در مقاله «تاریخچه اجمالی گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام»، تاریخ ساخت و تحولات گنبد را بررسی کرده و معتقد است که نخستین گنبد بر قبور ائمه علیهم‌السلام در اواخر قرن پنجم هجری به دستور مجدالملک براوستانی قمی، وزیر برکیارق سلجوقی، ساخته شده است. وی همچنین در کتاب بهشت بقیع (۱۴۰۲ش.) به صورت جامع‌تر به معماری بقیع پرداخته و با استناد به یک نگاره تاریخی، احتمال «رگ بودن» گنبد را مطرح کرده است.

- عمار ابوطالبی (۱۳۹۹ش.) در مقاله «توسعه و تحول ساخت‌وساز در بقیع بر اساس گزارش‌های تاریخی»، روند گسترش کمی بناها را در چند مرحله بررسی کرده و نشان داده کاربری بقیع از فضای مسکونی به بقعه و بارگاه تغییر یافته است.

- حامد قرائی و همکاران (۱۴۰۲ش.) در مقاله «مرقد ائمه بقیع علیهم‌السلام در آینه معماری بینامدنی (اسلامی ایرانی)»، به تحلیل معماری حرم بر اساس سبک‌های اسلامی و ایرانی پرداخته‌اند. آنان با استناد به شواهد تصویری و ویژگی‌های پلان، این بنا را نمونه‌ای از سبک رازی دانسته و برخلاف دیدگاه خامه‌یار، فرضیه رگ بودن گنبد را رد کرده‌اند.

مجموع این مطالعات نشان می‌دهد اگرچه درباره تاریخچه و ویژگی‌های کلی معماری بقیع پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است، اما هنوز درباره شکل دقیق گنبد و جایگاه آن در سنت معماری اسلامی-ایرانی، اجماع کامل وجود ندارد. ازاین‌رو مقاله حاضر با رویکردی تطبیقی در پی روشن ساختن این ابهام است.

یافته‌ها

نشانه‌های زیادی از تأثیرپذیری معماری حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام از معماری ایرانی در دوره سلجوقی در دست است. در منابع تاریخی، بانی ساخت حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام دولتمردی ایرانی با نام مجدالملک، ابوالفضل اسعد بن محمد موسی البراوستانی القمی، وزیر سلطان برکیارق بن ملک‌شاه سلجوقی، معرفی شده است. (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۵، ص ۴۷۶) خامه‌یار بر این اساس که مجدالملک براوستانی سال ۴۹۲ قمری کشته شده و امیر منظور بن عماره (قاتل معمار قمی بقیع) سال ۴۹۵ قمری از دنیا رفته، استدلال می‌کند که معمار قمی در فاصله زمانی ۴۹۲ تا ۴۹۵ قمری به قتل رسیده است و در ادامه احتمال می‌دهد این گنبد در حدود سال ۴۹۰ قمری یا اندکی پیش یا پس از آن ساخته شده است (خامه‌یار، ۱۳۹۹ ش، ص ۱۲۳)

معماری دوره سلجوقی در ایران، شاهد تکامل و اوج‌گیری گونه‌ای شاخص از بناهای آرامگاهی، یعنی «برج-مقبره‌ها» بود. میان این آثار، برج‌های دوگانه خرقان که در سال‌های ۴۶۰ و ۴۸۶ قمری ساخته شدند، شاهکارهای این سبک شناخته می‌شوند. این برج‌ها با ویژگی‌های منحصربه‌فردی همچون پلان هشت ضلعی، تعبیه پیلک‌ها در تقاطع اضلاع و استفاده نوآورانه از گنبدهای دوپوسته، به الگویی تأثیرگذار در معماری آرامگاهی ایران و مناطق همجوار بدل شدند. همزمان با ساخت دومین برج خرقان (۴۸۶ ق.)، بنای حرم امامان بقیع علیهم‌السلام در شهر مدینه نیز احداث شد. شواهد تاریخی و تصاویر باقی‌مانده نشان می‌دهد این بنا، قرابت معماری شگفت‌انگیزی با برج‌های خرقان و گنبد شبلی دماوند به‌جامانده از دوره سلجوقیان داشته است. توصیفات و تصاویر موجود از پلانی هشت ضلعی و وجود پیلک (نیم‌ستون) در تقاطع اضلاع آن، این همسانی ساختاری را تأیید می‌کند. تصویر زیر توسط عکاسی هندی با نام میرزا در سال ۱۹۰۷ میلادی از بقیع ثبت شده است که تا حدی بعضی از مشخصات این بنا را که پس از تخریب دوم بازسازی شده، نمایش می‌دهد. (Album of "Views of Mecca and Medina")

مقیاس

تحلیل کالبدی و تطبیقی گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام
ب. برج‌های خرقان و گنبد شبلی دماوند

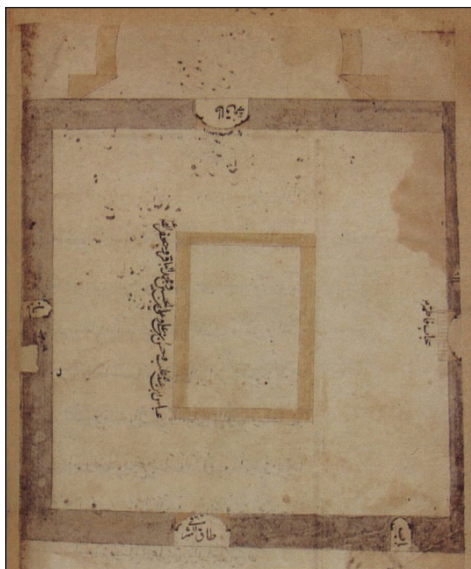
مقتات

شکل ۲: بقیع در سال ۱۹۰۷ میلادی

تصویر بالا که سال ۱۹۰۷ میلادی (حدود ۱۸ سال پیش از تخریب دوم) ثبت شده است، بنای بازسازی شده در دوره عثمانی را به خوبی نشان می‌دهد. اگرچه این تصویر، بنای اولیه سلجوقی را نمایش نمی‌دهد، اما می‌توان با اطمینان بالایی گفت بازسازی عثمانی بر شالوده‌ها و طرح اصلی بنا وفادار بوده است. این وفاداری، هم به دلیل سنت رایج در احیای اماکن متبرکه و هم به دلیل انطباق کامل ویژگی‌های اصلی آن (مانند پلان هشت ضلعی و پیلک‌ها) با الگوی معماری سلجوقی، قابل دفاع است. بنابراین تحلیل این تصویر می‌تواند به بازشناسی کالبد اولیه بنا کمک شایانی کند.

از ویژگی های بارز معماری بناهای بقیع، استفاده گسترده از گنبد بوده است که در تصاویر باقیمانده از بقیع دیده می شود. در سفرنامه ها و منابع تاریخی، توصیفات خوبی از بناهای بقیع درج شده است؛ برای مثال ابن بطوطه در قرن هشتم هجری درباره گنبد ائمه بقیع (علیهم السلام) می نویسد: «قبة ذاهبة فی الهواء بدیعة الاحکام». (ابن بطوطه، ۱۹۹۷م، ص ۱۲۵) اگر بخواهیم از جنبه معماری این گفته را ترجمه کنیم چنین می شود: گنبدی سر به فلک کشیده، با ساختاری متقارن و حیرت انگیز. ابن جبیر نیز در قرن ششم هجری درباره این گنبد می نویسد: «وهی قبة مرتفعة فی الهواء». (ابن جبیر، بی تا، ص ۱۵۵) این عبارت نیز به معنای رفیع و سر به فلک کشیده است.

این بنا از سنگ و گچ ساخته شده بود و تزییناتی نداشت. (حاجب الدوله، ۱۳۷۹ش، ص ۱۲۱) داخل بنا و گنبد نیز سفیدکاری شده بود. (فراهانی، ۱۳۶۲ش، ص ۲۲۸) پلان بنا، بر اساس مشاهدات یکی از سفرنامه نویسان قاجاری، از بیرون به صورت هشت ضلعی و از داخل، چهار ضلع مربع - مستطیل به نظر می آمد. (طباطبایی تبریزی، ۱۳۸۶ش، ص ۲۱۱) ابعاد ضریح نیز به طول ۷ ذرع و عرض ۳٫۵ ذرع بود. (خامه یار، ۱۴۰۱ق، ص ۴۶) درباره ابعاد بنا تنها در یک سفرنامه حج با مؤلفی گمنام آمده: «طاق کوچک بالای سر شش ذرع، شمال دو و جنوبش سه ذرع، طرفی دو ذرع، یک نفر که بایستد نماز بخواند یک راه باریکی می ماند که به زور عبور کنند». (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۲، ص ۵۸۷) این طاق با عنوان طاق شرقی / غربی در یک نگاره قدیمی (شکل ۳) به وضوح دیده می شود. این نگاره در یک نسخه خطی نهج البلاغه متعلق به کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض به شماره ۲۲۴۷ با تاریخ کتابت ۱۱۱۲ قمری به تصویر کشیده شده است. (خامه یار، ۱۴۰۱، ص ۱۴۲)

شکل ۳: نگاره بقیع در نسخه خطی دانشگاه ملک سعود

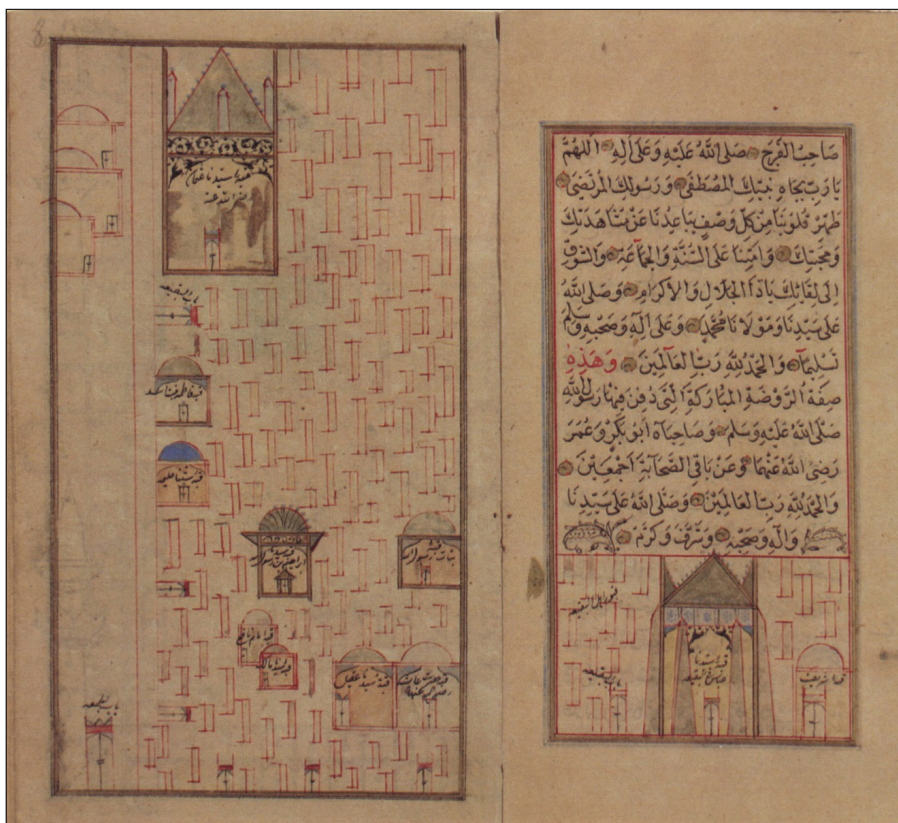
بر اساس اندازه‌های مذکور، ابعاد داخلی بنا که مستطیل شکل بوده، برابر با طول ۱۱ ذرع و عرض ۸٫۵ ذرع خواهد بود. با احتساب هر ذرع برابر با ۱۰۴ سانتی‌متر، ابعاد و مساحت بنا به صورت زیر به دست می‌آید:

طول داخلی بنا: ۱۱٫۴۴ متر

عرض داخلی بنا: ۸٫۸۴ متر

مساحت تقریبی: $۸۰۸۴ \times ۱۱۰۴۴ =$ حدود ۱۰۱٫۱۷ متر مربع

به گفته میرزاداد، بقعه چندان کوچک نبود؛ ولی چون ضریح مطهر خیلی بزرگ بود فضای حرم را کوچک و تنگ می‌کرد. این بنا دو در، یکی گوشه راست رو به قبله و دیگری گوشه چپ، پشت قبله داشت. (وزیر وظایف، ۱۳۸۶ ش، ص ۱۶۶) ساختمان حرم بدون ایوان و کفش‌کن، با دو سکوی بسیار کوچک توصیف شده (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۲، ص ۵۸۷) و ورودی بقعه ائمه علیهم‌السلام از داخل دارای پله بوده است. (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۶، ص ۲۷۲)

شکل ۴: نگاره دلائل الخیرات

قرائتی و همکاران با بیان اینکه معمار حرم ائمه بقیع علیهم السلام ایرانی بوده و به دوره سلجوقیان مربوط است، بر اساس تصویر باقیمانده از حرم استدلال می‌کنند سبک رازی در شکل پلان گنبد و چفدهای این بنا رعایت شده است. (قرائتی و همکاران، ۱۴۰۲ق، ص ۱۷۷)

خامه‌یار با استناد به نگاره‌ای از کتاب دلائل الخیرات، اثر جزولی به قلم احمد بن عبدالله قشاشی در سال ۱۱۲۰ق کتابت شده و به شماره EH۱۰۱۸ در کتابخانه موزه توپکاپی استانبول نگهداری می‌شود. ایشان مدعی است گنبد ائمه بقیع علیهم السلام پیش از تخریب اول و در واقع گنبدی که بانی آن مجدالملک بوده، در اصل گنبد رگ بوده است. (خامه‌یار، ۱۴۰۱ق، ص ۴۵-۴۰)

بحث و بررسی

پیش از ورود به تحلیل تطبیقی، باید گفت شواهد کالبدی مورد استناد در این پژوهش، عمدتاً برگرفته از بنای بازسازی شده پس از تخریب اول است. با این حال با توجه به اینکه پلان هشت ضلعی بنا حتی پس از تخریب دوم نیز قابل تشخیص است و نظر به پیروی بازسازی از الگوهای رایج در معماری آرامگاهی سلجوقی، این پژوهش بر این فرض استوار است که ساختار دوره عثمانی، تکرار وفادارانه‌ای از کالبد اولیه بوده است.

پژوهشگران در بررسی بناهای آرامگاهی در معماری ایرانی، دو گونه مختلف را شناسایی کرده‌اند. قرائتی و همکاران در بحث گونه‌شناسی پلان حرم ائمه بقیع (ع) به نظرات هیلن برنزد استناد کرده‌اند. در اندیشه هیلن برنزد، در سبک معماری ایرانی پس از اسلام دو گونه اساسی بناهای آرامگاهی شامل برج-مقبره و چهارگوش گنبددار قابل تمایز است. سیر تحول بناهای آرامگاهی از پلان مربع گنبددار به ایده پلان شعاعی متمایل شده و این اندیشه در ساختار هشت ضلعی گنبددار تجلی یافته است. پلان هشت ضلعی بناهای آرامگاهی، با کارکرد آن به عنوان محلی برای تعبیه صندوق قبر و مکان طواف و زیارت تناسب بیشتری دارد. همچنین بناهای چندگوش گنبددار در درجه اول به عنوان یک فضای داخلی طراحی شده و خارج آن اهمیت کمتری دارد. (هیلن برنزد، ۱۳۸۰، ص ۲۸۱-۲۸۰) مرحوم پیرنیا در این مورد معتقد است آرامگاه‌های برجی و میل‌ها، در سبک معماری ایرانی و به شیوه رازی پدید آمده‌اند. آرامگاه‌های برجی بیشتر به ریخت چهارگوشه، پنج‌گوشه، شش‌گوشه، هشت‌گوشه استوانه ساخته می‌شد و گرداگرد آنها پره‌دار یا ساده بود. نمونه پنج‌گوشه آن که در دوره‌های بعد ساخته شد، گور بابارکن‌الدین در اصفهان است. نمونه پره‌دار آن نیز گنبد قابوس است و در توران‌پشت یزد نمونه پنج‌گوشه و شش‌گوشه آن یافت می‌شود. (پیرنیا، ۱۳۸۰، ص ۱۶۲)

قرائتی و همکاران درباره تفاوت دیگر برج-مقبره و چندگوشه گنبددار معتقدند

در بیشتر برج-مقبره‌ها، گنبد بر تمام سطح مقطع پلان سوار است، ولی در چندگوشه گنبددار، گنبد در قسمت مرکزی قرار دارد و سطح مقطع پلان فراتر از قاعده گنبد است. (قرائتی و همکاران، ۱۴۰۲ق، ص ۱۷۹)

بر اساس توصیفات موجود، بقعه حرم ائمه علیهم‌السلام دارای طاق کوچکی در بالای سر به ارتفاع شش ذرع (حدود ۶ متر و ۲۴ سانتی متر) بوده که باید گفت گنبد روی این طاق بنا شده بوده است و گنبد نیز در قسمت مرکزی قرار داشته و سطح مقطع پلان فراتر از قاعده گنبد بوده است. با این حساب، پلان حرم ائمه علیهم‌السلام در دسته بناهای چندگوشه‌ای گنبددار جای می‌گیرد و از نظر عملکرد، متناسب با کارکرد زیارتی و مذهبی طراحی شده است. تصویری از گنبد مسجد جامع یزد که در زیر آمده، نمونه‌ای از این نوع ابنیه است. (مشکوتی، ۱۳۴۵ش، ص ۵۲)

شکل ۵: گنبد مسجد جامع یزد

قرائتی و همکاران با تطبیق تعدادی از پلان‌های مقابر ساخته شده در دوره سلجوقی بر ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام، محتمل می‌دانند که این بنا از لحاظ ابعاد و ظاهر پلان چندضلعی خود، شباهت زیادی به مقابر این دوره مانند برج‌های خرقان داشته است. (قرائتی و همکاران، ۱۴۰۲ق، ص ۱۸۱)

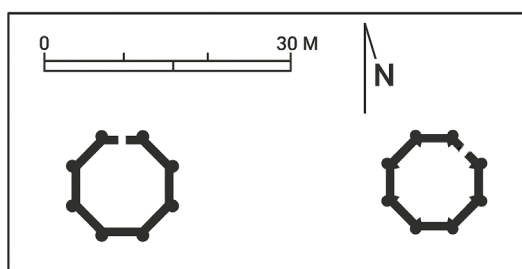
شکل ۶: برج‌های خرقان

دو برج آرامگاه خرقان در دو کیلومتری غرب دهکده حصارارمنی و در ۳۳ کیلومتری غرب شهر کوچک آبگرم، کنار جاده قزوین به همدان، در نزدیکی ناحیه خرقان واقع شده است. تاریخ بنای آرامگاه شرقی یا برج اولی به تاریخ ۴۶۰ قمری، و آرامگاه غربی یا برج دومی به سال ۴۸۶ قمری حدس زده شده است. (استروناخ و یانگ، ۱۳۴۸ش، ص ۲۰)

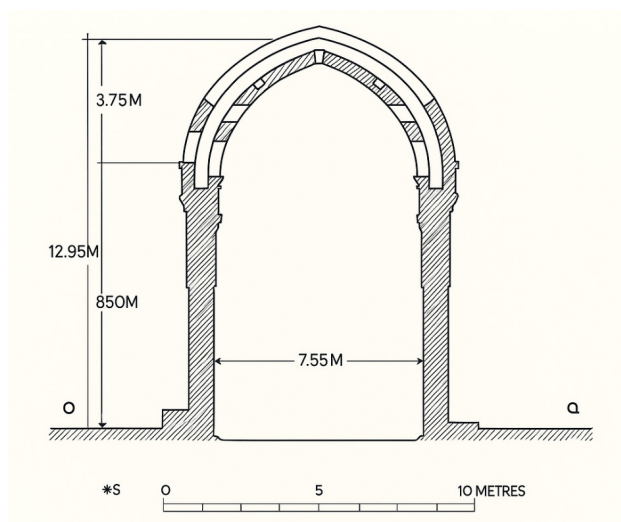
گنبد‌های خرقان از نظر معماری گنبد، اولین نمونه‌های گنبد‌های نار (پیازی و نیم‌کره) هستند. (پیرنیا، ۱۳۸۰ش، ص ۱۶۳) این دو برج، آرامگاه ترکان سلجوقی است. زمینه هر دو برج هشت‌گوشه است و در هر گوشه‌ای، از بیرون یک پیلک دارد. این

برج‌ها جزء قدیمی‌ترین گنبد‌های دوپوسته گسسته (میان تهی) به شمار می‌روند. (پیرنیا، ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۵)

در بررسی تطبیقی، گنبد ائمه بقیع علیه السلام به دلیل وجود پیلک‌ها در اضلاع و پلان هشت ضلعی، شباهت چشمگیری به برج‌های خرقان دارد. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد حرم بقیع در امتداد همان سنت سلجوقی ساخته شده است.

شکل ۷: نقشه زمینی برج‌های خرقان

شکل ۸: مقطع برج دوم

مطالعات نشان می‌دهد برج‌های خرقان، الگویی برای معماران دیگر بناهای آرامگاهی ایران در دوره‌های بعد بوده است. استروناخ و یانگ با بررسی سه برج آرامگاهی شیخ شبلی دماوند و دو برج خرقان، نتیجه گرفتند این سه برج سندی است بر وجود انواع آرامگاه‌های هشت ضلعی که در هر گوشه آن یک ستون ساخته می‌شده و جز این نوع، بنای آجری دیگری در سده پنجم قمری دیده نشده است. ایشان همچنین آرامگاه‌های چهارضلعی و هشت ضلعی ستون‌دار دیگری که به برج‌های خرقان شباهت زیادی دارند را نام می‌برند که عبارت‌اند از: گنبد سرخ، گنبد کبود (۵۹۲ ق.) و گنبد غفاریه (۷۳۷-۷۱۶ ق.) واقع در مراغه، آرامگاه چلبی اوقلو (۷۲۸ ق.) واقع در سلطانیه و آرامگاه خواجه اتابک از سده چهارم هجری در کرمان. به ادعای این دو، برج هشت ضلعی بدون ستون نظیر آرامگاه آجری راشد بالله واقع در جنوب شرقی اصفهان را - علی‌رغم اینکه این برج هشت گوشه را بایستی نمونه‌ای از گنبد عالی ابرقو که در سال ۴۴۸ قمری ساخته شده، دانست - باید نمایشگر قسمت اعظم طرح برج‌های خرقان محسوب کرد. (استروناخ و یانگ، ۱۳۴۹ ش، ص ۱۵۷-۱۵۶) گنبد عالی دارای گنبد مدور سنگی است که روی برج هشت ضلعی قرار گرفته و در دوران سلجوقیان بنا شده است. (مشکوتی، ۱۳۴۵ ش، ص ۸۷)

شکل ۹: گنبد عالی ابرکوه یا گنبد علی

طبق اندازه‌گیری به عمل آمده از برج‌های خرقان، بلندترین قسمت گنبد درونی برج اول ۱۲٫۴۰ متر از کف در ورودی ارتفاع دارد؛ در صورتی که بلندی گنبد داخلی برج دوم از همان محل مشابه، ۱۲٫۹۵ متر است. (استروناخ و یانگ، ۱۳۴۹ ش، ص ۱۴۹) این مقیاس، با توجه به توصیفات سفرنامه‌نویسان مبنی بر رفیع و سر به فلک کشیده بودن گنبد بقیع، بسیار قابل توجه است و نزدیکی ابعاد این دو بنا را نشان می‌دهد.^۱

شکل ۱۰: بقیع در دهه ۱۹۱۰ میلادی، پیش از دومین تخریب آن

در توصیف برج نخست (شرقی) گفته شده که ستون‌های دوم و سوم واقع در ضلع سوم، قطورترند؛ چراکه داخلشان پلکان تعبیه شده است. راه ورود به راه‌پله‌ها از دو درگاه مستطیل شکل کوچک است و پلکان‌ها به صورت مارپیچ، در جهت عقربه‌های ساعت ساخته شده، و دارای ۲۱ یا ۲۲ پله با بلندای حدود ۳۰ سانتی‌متر و پهنای ۵۲ سانتی‌مترند. آخرین پله در بالا به راهرو باریک به عرض ۴۵ سانتی‌متر واقع در فضای

۱. جهت تأیید این همخوانی، تحلیل مقیاسی تصاویر تاریخی باقیمانده از بقعه ائمه علیهم‌السلام نیز انجام شد. با مقایسه ارتفاع بنا با عناصر انسانی حاضر در تصاویر، ارتفاعی حدود ۱۲ تا ۱۳ متر برای کل ساختمان تخمین زده می‌شود. اگرچه این روش به دلیل ماهیت تخمینی، دقت مهندسی ندارد، اما به عنوان یک شاهد فرعی، فرضیه نزدیکی مقیاس حرم بقیع به برج‌های خرقان را به خوبی تقویت می‌کند.

میان گنبد داخلی و خارجی منتهی می‌شود. (استروناخ و یانگ، ۱۳۴۸ ش، ص ۲۳)
در تصویری به جامانده از گنبد بقیع^۱ پیش از تخریب دوم، خریشته‌ای بالای بنا و دقیقاً کناریکی از پیلک‌ها دیده می‌شود (Demolition of Al-Baqi، ۲۰۲۵) که نشان می‌دهد از داخل این پیلک، راه‌پله‌ای به بام وجود داشته است؛ عنصری که به طور مستقیم با الگوی معماری برج‌های سلجوقی همخوان است.

شکل ۱۱: گنبد ائمه بقیع پیش از تخریب دوم

مسئله شکل گنبد ائمه بقیع^۱ از مهم‌ترین نقاط اختلاف در پژوهش‌های معاصر است. گنبد در معماری ایرانی، شکل‌های مختلف و متنوعی دارد؛ مانند: رگ (مخروطی و هرمی)، خاگی (تخم مرغی)، نار (پیازی) و شپدری. گنبد‌های رگ نیز انواع گوناگونی دارد؛ مانند ارچین (قطعات سنگ یا آجر را روی هم می‌چینند؛ مثل گنبد دانیال نبی در شوش و آرامگاه یعقوب لیث در جندی شاپور شاه‌آباد اهواز) هرمی و مخروطی (خرستو یا خرستوک). (پیرنیا، ۱۳۵۲ ش، ص ۷)

قرائتی و همکاران بر اساس شواهد تصویری، گنبد بقیع را از نوع نیم‌کره‌ای دانسته‌اند؛ (قرائتی و همکاران، ۱۴۰۲ق، ص ۱۸۵) اما احمد خامه‌یار با استناد به نگاره‌ای در رساله دلائل الخیرات ادعا کرده که گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام به صورت «رُک» بوده است. اگر به این نگاره نظری کنیم مشخص می‌شود نقاش کوشیده به کمک رسم چند مثلث در بالای بنا، گنبد هرمی را به تصویر بکشد. به نظر می‌رسد ادعای خامه‌یار در رک بودن گنبد ائمه بقیع درست باشد. از آن جا که در همان نگاره، سایر گنبدها به صورت نیم‌دایره ترسیم شده و فقط گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام هرمی ترسیم شده، یک نشانه جدی است که شکل گنبد متفاوت بوده است. از این رو می‌توان این تفاوت را آگاهانه دانست و نتیجه گرفت به احتمال زیاد گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام پیش از تخریب اول، گنبدی از نوع رُک بوده است.

فرم هرمی نگاره دلائل الخیرات با برخی گنبدهای رُک معماری اسلامی، مانند گنبد شبلی دماوند، قابل مقایسه است. در این نگاره دو طرف گنبد، مثلث‌های کوچکی رسم شده است. احتمالاً هدف نگارگر این بوده است که گنبد از هر طرف نگریده شده، حالت مثلث داشته است. شبیه این توصیف را می‌توانیم در تصاویر موجود از گنبد شبلی دماوند تشخیص دهیم. (برج شیخ شبلی، ۲۰۲۵م)

برج آرمگاه شبلی دماوند تقریباً در نیمه اول سده پنجم هجری ساخته شده است. (استروناخ و یانگ، ۱۳۴۸ش، ص ۳۴۸) ارتفاع این بنا تا نوک گنبد ۹٫۸۹ متر، ارتفاع دیوارهای جانبی تا شروع حلقه گنبد در داخل ۷٫۲۷ متر، و قطر داخلی بنا ۴٫۸۵ متر است. همچنین بنا به شکل هشت ضلعی، و گنبد نیز به صورت هشت ترک است. در ورودی این آرامگاه، در جهت شمال غربی قرار دارد. (شیبانی، ۱۳۶۵ش، ص ۶۱)

شکل ۱۲: برج شیخ شبلی دماوند

از منظر زبان‌شناسی نیز می‌توان به بحث درباره شکل گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام پرداخت. ابن بطوطه در وصف گنبد بقیع از تعبیر «ذاهبة فی الهواء» استفاده کرده است. (ابن بطوطه، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۳۶۱) این تعبیر از سویی به بلندی و شکوه بنا اشاره دارد و از سوی دیگر، با توجه به شواهد لغوی، می‌تواند بر نوک‌تیزی فرم نیز دلالت داشته باشد.

در حدیثی درباره سرپوش اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل شده است: «کان کمام أصحاب النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بطحا». در توضیح این حدیث آمده است: «أی لازقة بالرأس، غیر ذاهبة فی الهواء»؛ یعنی کلاه‌های اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به سر چسبیده و ساده بود و برآمده و بلند در فضا قرار نمی‌گرفت. (ابوعبید هروی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۸۷) در این روایت، «ذاهبة فی الهواء» دقیقاً در برابر «بطحا» (چسبیده) آمده و معنای «برآمده و نوک‌تیز» دارد. بر این اساس می‌توان گفت گنبد بقیع نه تنها بلند و شامخ بوده، بلکه احتمالاً در رأس خود حالتی تیز و برآمده داشته است؛ امری که با سنت گنبدسازی سلجوقی، به ویژه در گنبد‌های رک و

مخروطی مانند گنبد شبلی دماوند، همخوانی دارد.

در مقاله «گنبد در معماری ایرانی»، ذیل توضیحات درباره گنبد رگ، مطلبی درباره این نوع گنبد آمده است که می‌تواند در راستای تقویت ادعای رگ بودن گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام باشد. در این مطلب به رواج گنبدهای رگ در قم و کاشان اشاره شده است. این دو شهر در طول تاریخ، مرکز تشیع در ایران بوده و این تصور بین عامه رواج داشته است که مزار و آرامگاه بزرگان تشیع حتماً باید گنبد رگ داشته باشد. در ذهن شیعیان گنبد رگ مترادف با سمبل‌های ویژه ساختمانی شیعیان بوده است. نویسنده مقاله این دیدگاه را مرتبط و سرچشمه‌گرفته از حکومت‌های ایرانی آل زیار و آل بویه دانسته است؛ چراکه در این دوران، گنبد رگ رواج فراوان یافت. وی برای مثال از آرامگاه مرداویج در تپه گبری شهری یاد کرده که از گنبد قابوس باشکوه‌تر بوده و گنبد رگ داشته است. تا پایان دوره آل بویه نیز همچنان گنبدهای رگ در پوشش بناها رایج بود. (گنبد در معماری ایران، ۱۳۷۰ ش، ص ۱۲۶)

مقیاس

با توجه به تقسیم‌بندی انواع گنبدها در معماری ایرانی-اسلامی و نیز با توجه به نگاره دلائل الخیرات که گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام را برخلاف دیگر گنبدهای نیم‌دایره، به صورت مثلث‌های پیاپی ترسیم کرده، می‌توان احتمال داد این گنبد پیش از تخریب نخست از نوع رگ بوده است. این برداشت با نمونه‌های مشابه در معماری آرامگاهی اسلامی مانند برج شیخ شبلی دماوند و آرامگاه دانیال نبی، و همچنین با سنت رایج در مراکز تاریخی تشیع مانند قم و کاشان که گنبد رگ را نماد آرامگاه بزرگان شیعی می‌دانستند، سازگار است؛ ضمن آنکه معمار بقیع نیز از این ناحیه بوده است. در نتیجه ادعای احمد خامه‌یار درباره رگ بودن گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام معقول و مستند به نظر می‌رسد.

بر پایه این تحلیل‌ها می‌توان گفت که حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام نمونه‌ای برجسته از امتزاج دو سنت معماری بوده است: از سویی الگوبرداری از برج‌های سلجوقی با پلان

هشت ضلعی و پیلک‌های تقاطعی، و از سوی دیگر، پذیرش فرم گنبد رک به عنوان نماد معماری شیعی. این ترکیب، جایگاه بقیع را در تاریخ معماری اسلامی به عنوان حلقه‌ای میان سبک سلجوقی و سنت‌های محلی شیعی تثبیت می‌کند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بازشناسی معماری گنبد ائمه بقیع (ع) و تحلیل تطبیقی آن با برج‌های خرقان و گنبد شبلی دماوند انجام شد. بررسی منابع تاریخی، سفرنامه‌های حج و تصاویر برج‌های مانده نشان داد این بنا با پلان هشت ضلعی، وجود پیلک‌ها در گوشه‌ها و استفاده از مصالحی ساده همچون سنگ و گچ ساخته شده و از نظر کالبدی همسانی چشمگیری با نمونه‌های سلجوقی دارد. تحلیل شواهد متنی و تصویری نیز گویای آن است که گنبد حرم، برخلاف دیدگاه نیم‌کره‌ای، به احتمال فراوان از نوع «رگ» بوده است؛ فرمی که در سنت معماری آرامگاهی سلجوقی و به ویژه در گنبد شبلی دماوند رایج بوده و در مراکز شیعی همچون قم و کاشان به عنوان نماد معماری مذهبی اهمیت داشته است.

بر این اساس می‌توان گنبد ائمه بقیع (ع) را حلقه‌ای مهم در تداوم سنت معماری سلجوقی و سبک رازی دانست؛ بنایی که با تلفیق عناصر معماری ایرانی-اسلامی و نمادهای شیعی، جایگاهی منحصر به فرد در تاریخ معماری اسلامی داشته است. بازشناسی این بنا نه تنها به احیای هویت تاریخی بقیع کمک می‌کند، بلکه در درک پیوستگی‌های میان معماری سلجوقی و معماری مذهبی-شیعی نیز نقش بسزایی دارد.

منابع

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۹۹۷ م.)، رحلة ابن بطوطه، أكاديمية المملكة المغربية، رباط.
۲. ابن جبیر، محمد بن احمد (بی‌تا)، رحلة ابن جبیر، دار و مكتبة الهلال، بیروت.
۳. ابو عبید هروی، احمد بن محمد (۱۴۱۹ ق.)، الغریب فی القرآن و الحدیث، مكتبة نزار مصطفى الباز، ریاض.

۴. استروناخ، دیوید و یانگ، کایلر (۱۳۴۸ ش.)، «سه آرامگاه برجی از دوره سلجوقی» بررسی های تاریخی، ترجمه م. و هرام، ۲۳-۲۴ (۴)، ۳۳۵-۳۹۸.
۵. -----، (۱۳۴۹ ش.)، «سه آرامگاه برجی از دوره سلجوقی (۲)»، بررسی های تاریخی، ترجمه م. و هرام، ۲۵ (۵)، ۲۰۲-۱۴۵.
۶. برج شیخ شبلی. (۲۰۲۵ م.). در ویکی پدیا، دانشنامه آزاد.
۷. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۵۲ ش.)، «ارمغان های ایران به جهان معماری گنبد»، هنر و مردم، ۱۳۶-۱۳۷ (۱۲)، ۷-۲.
۸. -----، (۱۳۸۰ ش.)، سبک شناسی معماری ایرانی، پژوهنده معمار، تهران.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ ش.)، سفرنامه های حج قاجاری، علم.
۱۰. حاجب الدوله، علی بن حسن (۱۳۷۹ ش.)، سفرنامه حاج علیخان اعتمادالسلطنه، مشعر، تهران.
۱۱. حسام السلطنه، مراد میرزا (۱۳۷۴ ش.)، سفرنامه مکه: دلیل الأنام فی سبیل زیارة بیت الله الحرام و القدس الشریف و مدینة السلام (گزارش وقایع سفر به استانبول، مکه، مدینه، دمشق، بیت المقدس و مصر از شعبان ۱۲۹۷ قمری تا جمادی الثانیه ۱۲۹۸ قمری)، مشعر، تهران.
۱۲. خامه یار، احمد (۱۴۰۱ ق.)، بهشت بقیع: بازنمایی قبرستان مقدس بقیع بر پایه منابع و مدارک تاریخی و هنری، اندیشه میراث، تهران.
۱۳. -----، (۱۳۹۹ ش.)، تاریخچه اجمالی گنبد ائمه بقیع (عج)، میقات حج، ۱۱۱ (۲۹)، ۱۳۰-۱۱۷.
۱۴. شببانی، زرین تاج (۱۳۶۵ ش.)، برج شبلی دماوند، اثر، ۱۲-۱۴ (۱)، ۵۹-۷۱.
۱۵. طباطبایی تبریزی، محمد رضا بن عبد الجلیل. (۱۳۸۶ ش.)، هدایة الحجاج: سفرنامه مکه (۱۲۹۶-۱۲۹۷ ق. | ۱۲۵۸-۱۲۵۹ ش.)، نشر مورخ، قم.
۱۶. غالب، محمد ادیب (۱۹۷۵ م.)، من أخبار الحجاز و نجد فی «تاریخ الجبرتی»، دارالیمامة للبحث و الترجمة و النشر، ریاض.
۱۷. فراهانی، محمد حسین بن مهدی (۱۳۶۲ ش.)، سفرنامه میرزا محمد حسین حسینی فراهانی، فردوسی، تهران.
۱۸. فراهان میرزا قاجار (۱۳۶۶ ش.)، سفرنامه فراهان میرزا، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران.
۱۹. قرائتی، حامد و نژادرمضانی، حمید رضا و برزویی، سمیه (۱۴۰۲ ق.)، «مرقد ائمه بقیع (عج) در

- آینه معماری بینامدنی (اسلامی-ایرانی)». پژوهشنامه حج و زیارت، ۲۰ (۸)، ۲۰۳-۱۶۹.
۲۰. گنبد در معماری ایران. (۱۳۷۰ ش.). اثر، ۲۰ (۱)، ۵-۱۳۹.
۲۱. مشکوتی، نصرت الله (۱۳۴۵ ش.). فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران.
۲۲. وزیر وظایف، داود بن علینقی (۱۳۸۶ ش.). سفرنامه میرزاداوود وزیر وظایف، نشر مشعر، تهران.
۲۳. هاجری، یوسف (۱۴۱۱ ق.). البقیع قصة تدمير آل سعود للآثار الإسلامية في الحجاز، مؤسسة البقیع للاحیاء التراث، بیروت.
۲۴. هیلن برنند، رابرت (۱۳۸۰ ش.). معماری اسلامی، روزنه، تهران.
25. Album of "Views of Mecca and Medina" by H. A. Mirza & Sons, Photographers. (2014, [Text]. Qatar Digital Library. <https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc-100000007041.0x000001> (فوریه 12
26. Demolition of al-Baqi. (2025). در Wikipedia.
27. rb, R. M. (2012). Baqqis' fence and Rodha-e-Rasool (S.A.W) (S.A.W) [Photo]. <https://www.flickr.com/photos/rbfashionmarket/6902363687/>